

bádání: s popisnými rozlišeními prožívaných funkcí významu a se stejně popisnou kontrolou vlastního rozlišování. Tato popisná rozlišení se zaměřují na to nejnáročnější, co stojí na cestě k porozumění přístupu k dílu; autor si nehledá snadná témata, na nichž by mohl předvádět svou kompetenci, a tím se přednášky stávají zajímavými. Domníváme se navíc, že zdůraznění přechodu k ideální jednotě jako „operacionálního“ kroku proměny vědomí, který však vychází z kroků předchozích, zaslouží, v kontextu dnes dostupných výkladů Husserlových textů, jako interpretační princip samostatnou pozornost. Knihu rozhodně doporučujeme ke čtení.

////// recenze //////////////////////////////////

Wolfgang Iser, *Jak se dělá teorie*. Praha: Nakladatelství Karolinum, 2009 (*How to Do Theory*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2006, přeložil Petr Onufer).

Tomáš Dvořák

Myslitelé, o kterých se píší učebnice, bývají sami jen zřídka autory tohoto žánru. Schematicky a prozatím řečeno, universum badatelů a jejich textů je rozčleněné na ty, kdo jej uvá-

dějí do pohybu problematizováním, a na ty, kdo si za svůj úkol vytyčili poznatky druhých systematizovat, komentovat a zpřístupňovat. Existují však výjimky, u nichž je nejzajímavější sledovat vztah mezi vlastní autorskou koncepcí či teorií a snahou o zpřehlednění vědění dané oblasti, jíž je tato koncepce či teorie součástí. Jakkoli silně se takový autor stylizuje do nezaujaté, „sekundární“ pozice, nedokáže nikdy zcela potlačit své autorské (mnohdy autoritářské) ambice. Bylo by naivní domnívat se, že u profesionálních autorů učebnic žádné výraznější předsudky nefigurují, nebývají však jasně a explicitně formulované jako v těchto vzácných případech, které díky tomu umožňují mnohem jemnější rozbor vrstevnatosti myšlení i způsobů, jimiž se každý do okolních myšlenkových proudů včleňuje či vůči nim vymezuje.

Příkladem, na němž hodlám toto napětí představit, je práce jednoho z nejlivnějších literárních teoretiků 20. století, Wolfganga Isera (1926–2007), publikovaná na sklonku jeho kariéry. *Jak se dělá teorie* se věnuje moderním teoriím literatury a uvádí do Ingardenovy fenomenologické teorie, Gadamerovy hermeneutické teorie, Gombrichovy gestaltistické teorie, Iserovy recepční teorie, Ecovy sémiotické teorie, Ehrenzweigovy psychoanalytické teorie, Williamsovy marxistické teorie, Millerovy

dekonstrukce, Gansovy antropologické teorie, Deweyho teorie estetiky Showalterové a Saidova postkoloniálního diskursu. Jedná se o jedinou Iserovu učebnici a mohlo by se na první pohled zdát, že jde o odbočku od jeho standardního způsobu psaní, motivovanou výzvou nakladatele a snad i snahou autora o rekapitulaci a zhodnocení vlastního přínosu oboru. S přihlédnutím k povaze Iserovy vlastní teorie se však tato učebnice zdá být spíše jejím přirozeným vyústěním, nikoli pouhou popularizační odbočkou. Proto se pokusím Iserovu recepční estetiku i knihu samotnou nejprve krátce představit. Pro čtenáře *Teorie vědy* je tento text zajímavý i z dalších důvodů: specifická teoretického uvažování v humanitních vědách vysvětluje v úvodních a závěrečných oddílech knihy prostřednictvím konfrontace věd humanitních a přírodních a prostřednictvím analýzy vztahů mezi teorií, metodou a diskursem. V podstatě tak půjde o konfrontaci tří různých, přesto však vzájemně provázaných rolí: Isera – literárního teoretika, Isera – autora učebnice literární teorie, Isera – teoretika vědy.

Rané Iserovy práce byly literárně historické, věnované primárně anglickému románu 18. století. Ten je hlavním předmětem jeho analýz i v pozdějších obdobích, v nichž se však mnohem výrazněji prosazují

i teoretické aspekty: v sedmdesátých letech recepční estetika, od konce let osmdesátých literární antropologie a teorie kultury. Důvody pro vznik literární teorie vůbec (podle Isera k němu dochází v šedesátých letech 20. století) je třeba hledat v historii, jež je poznamenána dvěma velkými zvraty. Na počátku 19. století střídá filosofická estetika normativní poetiku a na místo konfrontace různých uměleckých druhů se derou problémy ontologické podstaty umění vyjadřované systematickými filosofickými definicemi. Druhým obratem je pak právě nástup teorie (resp. teorií) literatury, jenž je reakcí na neudržitelnost holistických pojetí a na rezignaci na určení podstaty literatury. Tento stav se projevoval zejména v převládajícím impresionistickém přístupu k literatuře ve čtyřicátých a padesátých letech a v přesvědčení o provázanosti významu díla a interpretačních předpokladů ústícím v tzv. „konflikt interpretace“. Úkolem teorie se stalo tyto subjektivní, nesoustavné a mnohdy kontroverzní kritiky „zvědečtit“, totiž zaměřit se na samotné procesy čtení a interpretace a odhalit mechanismy a nástroje, jež tyto procesy ovládají. „Usmíření protikladů, provázané s estetickou hodnotou díla, vede k otázce, jak během procesu čtení literární text stimuluje a rozehrává lidské schopnosti.“¹

¹ Wolfgang ISER, *Jak se dělá teorie*. Praha: Karolinum 2009, s. 76 (další odkazy v textu).

Příběh vývoje a stavu literární teorie, jak jej Iser na mnoha místech vykresluje, vede k momentu, kdy se objevení recepční teorie jeví jako zároveň nevyhnutelné i spásné. Zdůrazňuje sice opakovaně, že žádná univerzální teorie literatury neexistuje a ani existovat nemůže, přesto však má teorie recepce v tomto příběhu zcela výsadní postavení (k ostatním, jimž se ve své učebnici věnuje, by podobná genealogie problémů pasovala jen stěží). Teorie sama univerzální není, má však jeden „univerzální charakter“ či „ústřední impuls“, kterým je přeložit to, co přivodil inscenovaný diskurs (literatura) do diskursu kognitivního (teorie). „Přeložitelnost představuje jedinou univerzální teorie literatury, která se však podle druhu otázek kladených literatuře různě konkretizuje.“² Jaký druh otázek pak klade literatuře teorie recepční?

Její základem je „osvětlení toho, co se odehrává při zpracování textu“ (s. 80). Termín „zpracování“ naznačuje, že čtení není pouhým pasivním přijímáním významů v textu uložených ani snahou o jejich odhalení, nýbrž jejich dotvářením. Literární text je „strukturovaným prototypem“, který čtení do jisté míry determinuje

a kontroluje – ovšem právě jen do jisté míry. Čtenář je nucen vstoupit do interakce s textem a aktivně se podílet na vytváření díla, jež je tak vždy vznikající a průběžně se utvářející virtuální realitou, procesem, událostí. „Tato interakce je procesem, který nespouští a nereguluje nějaký daný kód, nýbrž vzájemně se omezující a zvětšující souhra mezi explicitním a implicitním, mezi odhalením a zakrýváním. Poněvadž se struktura textu skládá z určených segmentů a neurčených spojení mezi nimi, je základní vzorec textu utvářen interakcí mezi vyjádřeným a nevyjádřeným. To vyjádřené se samo vyvíjí do té míry, do níž čtenář aktualizuje ono nevyjádřené, a tak proces čtení transformuje text v korelát čtenářovy mysli“ (s. 81).

Rozdíl mezi vyjádřeným a nevyjádřeným, daným a dodaným je klíčovou figurou Iserova uvažování. Žádný text není úplný, obsahuje mezery a prázdná místa, jež čtenáře stimulují k dotváření příběhu. Tato nedourčenost je vůbec podmínkou účinku literární prózy, jak praví podtitul Iserovy nástupní přednášky na univerzitě v Kostnici z roku 1970.³ Mezery a prázdná místa v textu jsou strukturovaná, vytvářejí neviditelnou osu textu, jež

² Wolfgang ISER, *Teorie literatury: aktuální perspektiva*. Praha – Brno: Ústav pro českou literaturu AV ČR 2004, s. 13.

³ Wolfgang ISER, „Apelová struktura textů.“ In: M. SEDMIDUBSKÝ a kol. (eds.), *Čtenář jako výzva: výbor prací z kostnické školy recepční estetiky*. Brno: Host 2001, s. 39–61.

čtenáře sice ponouká k participaci, zároveň mu však neponechává úplnou interpretační libovůli. Tak nelze význam lokalizovat ani v textu samém, ani v čtenářově mentálním konstruktů, nýbrž pouze na pomezí těchto sfér.

Nejen v případě vztahu čtenáře a textu, ale i v případech podobných tradičních kontroverzí literární teorie se Iser projevuje jako mistr kompromisu, který dokáže smířit protikladná stanoviska a dát každému trochu za pravdu. Otázkou je, nakolik tato snaha předurčuje povahu vlastních analytických nástrojů. Rozdíl mezi určeností a neodurčeností, vyjádřeným a nevyjádřeným je nejen klíčovou figurou Iserova myšlení, nýbrž i jeho nejslabším článkem. Je totiž pouhým předpokladem, jenž ve skutečnosti vytváří to, co se tváří popisovat. Je konstrukcí, již Iser nutně potřebuje k naplnění svého snu o „usmíření protikladů“, jež však nemá a nemůže mít žádnou oporu v analýze aktu čtení. Předpokládá totiž mylně, že stránku daného a určeného můžeme nějak zjistit mimo či před jakoukoli interpretací. Důsledné kritice tohoto aspektu Iserova díla se věnoval Stanley Fish ve zdrcující recenzi *Aktu čtení* z roku 1981; nehodlám ji zde reprodukovat, nýbrž jen poukázat na důsledky tohoto problému pro Iserovo pojetí literární teorie vůbec. Na některé ostatně poukazují již i Fish sám, když odmítá Iserovu

teorii estetického účinku za *teorii* vůbec označit; je pro něj „pouhou volně vytvořenou sítí pospojovaných protikladů“.⁴

Popperova *Logika vědeckého bádání* a zejména Kuhnova *Struktura vědeckých revolucí* jsou Iserovi hlavními zdroji při uvažování o povaze teoretické práce. Jedná se o poněkud zvláštní volbu vzhledem k tomu, že Iserovým cílem je hovořit primárně o teoriích humanitních věd (hojně debaty o problematice teorie z konce 20. století pak zcela opomíjí). Jeho vstup do problému nemůže být schematictější, vychází totiž z rozlišení mezi přírodovědeckými „tvrďými“ teoriemi založenými na předvídatelnosti a humanitními „měkkými“ teoriemi, jež definuje jednou přeložitelností, podruhé vidí jejich hlavní funkci v mapování a rozlišování. V obou případech je oblast humanitních věd redukována v zásadě na interpretaci textů (s. 13). I kdybychom zjednodušující dualismus přijali a odhlédli od faktu, že „zrychlené vzestupy, pády a rekombinace vědeckých disciplín a institucí ukazují, že Kuhnovo pojetí paradigmatu již nevystihuje většinu současné vědecké praxe“,⁵ zůstává spousta problémů.

⁴ Stanley FISH, „Why No One's Afraid of Wolfgang Iser.“ *Diacritics*, roč. 11, 1981, č. 1, s. 12.

⁵ Mario BIAGIOLI, „Postdisciplinary Liaisons: Science Studies and the

Společným rysem všech teorií je podle Isera to, že jsou uzavřenými systémy. Tvrdé teorie se uzavírají formulací zákona, měkké teorie prostřednictvím metafory. Představa této uzavřenosti určuje samotnou výstavbu Iserova textu, který jednotlivé teorie představuje jako abstraktní konstrukce, reprezentované vždy jedním vybraným autorem. Jakýkoli polemický či vývojový pohyb v rámci daných teorií je tímto eliminován, Iser o nich hovoří jako o „kostrách“, jež lze případně obalit „masem praxe“ – příklady konkrétních analýz. Svádí tak k tomu nejbanálnějšímu pedagogickému postupu, kdy teorie je vnímána jako nástroj, který lze „aplikovat“ na vlastní literární materiál.

Třebaže má být podstatou teorie její uzavřenost, zdůrazňuje Iser na jiném místě kutilský charakter humanitních teorií. Ten doktríně uzavřeného systému zjevně odporuje (nemá-li se jím označit pouze určitá fáze výstavby teoretické struktury, která je ovšem vlastní jistě i vědám přírodním). S odkazem na koncept *bricolage* Clauda Lévi-Strausse Iser humanitní teorie definuje jako zkusmé a průběžné přeskupování vztahových rámců, jež „skládá po kouscích pozorovaná data, prvky získané z různých soustav a dokonce kombinuje předpoklady, aby se do-

stala do oblasti, již chce zmapovat“ (s. 18). Připomeňme, že termínem *bricolage* Lévi-Strauss charakterizuje myšlení přírodních národů, když jej přirovnává k praktikám kutilské svépomoci odvozeným od profesionálních postupů moderních (technických) věd. Jedním z důsledků této charakteristiky je pro Isera skutečnost, že humanitní teorie své nástroje nikdy neopouštějí, resp. tyto teorie nejsou a nemohou být nikdy zcela odmítnuty. Maximálně se dostávají do středu zájmu a zase od něj vzdalují. (Toto obecné tvrzení Iserovi nebrání na řadě míst o právě takovém opouštění koncepcí v rámci humanitních věd hovořit – např. na s. 197 v souvislosti s opuštěním koncepce ikonického znaku, samozřejmě s odkazem na Kuhnův popis fungování normální vědy.)

Základní problém Iserových protimluvů plyne z toho, že ztožňuje vědu vůbec s kuhnovskou normální vědou. Tím jednak dezinterpretuje Kuhna samotného, jednak míjí příležitost korigovat jej, kde by bylo třeba (stačilo by se přitom opřít o velké množství kritik a komentářů i o pozdější práce Kuhna samotného). Na s. 23 cituje z Kuhnovy *Struktury*: „[V]ědci se nikdy neučí samostatně abstraktní pojmy, zákony a teorie. S těmito myšlenkovými nástroji se vědci od samého počátku setkávají pouze v rámci určité předem dané dějinné a pedagogické jednoty, v níž se

Humanities.“ *Critical Inquiry* č. 35, 2009, s. 819.

ukazují spolu s aplikacemi a pomocí těchto aplikací. Nová teorie se vždy ohlašuje společně se svými aplikacemi v daném oboru přírodních jevů; bez nich by se ani nemohla ucházet o přijetí.“ A dále vyvozuje: „Tato praxe se liší od využití a funkce teorie v humanitních vědách. Tady se někdy teorie utvářely ‚abstraktně‘, obzvláště v průběhu sedmdesátých a osmdesátých let, kdy zájem o teorii vrcholil.“ Pokud je takováto školácky nemotorná argumentace příkladem humanitního kutilství, pak nezbyvá, než jej jednoznačně odmítnout. Interpretační ekvilibristika, již Iser projevuje při práci s literárními texty, se v jeho metateoretickém uvažování proměňuje na ornamentální zneužívání klasiků s cílem legitimizovat svůj synkretický ideál.

Nejde jen o to, že i v přírodních vědách dochází k abstraktnímu utváření teorií – pro Kuhna je to jeden ze tří případů vzniku vědeckých objevů, jak ukazuje na příkladě leydenské láhve: „Během paradigmatických období i v průběhu krizí vedoucích k dalekosáhlým změnám paradigmatu vědci obvykle rozvíjejí mnohé spekulativní teorie a vytvářejí mnohé dále nerozpracované teorie, a ty samy ukazují cestu k objevům“.⁶ Zásadní problém totiž

spočívá v tom, že Iser buď nerozlišuje nebo účelově zaměňuje různé roviny a podoby vědy: v jeho citaci Kuhna je řeč o zasvěcování noviců do dogmatu normální vědy, nikoli o charakteru přírodních věd vůbec, natož o otázce utváření nových teorií. Jedná se o rozlišení, nastíněné v úvodu této recenze, jemuž bylo dopřáno mnoho rozmanitých úvah: jmenujme alespoň Kuhnovu normální a revoluční vědu, Fleckovu vědu odborných časopisů a vědu příruček či Latourovu *ready-made science* a *science in the making*. Fleckova tematizace tohoto problému zůstává dodnes tou nejinspirativnější, zejména díky tomu, že není pouze dualistická, nýbrž uvažuje o celé řadě mezistupňů sedimentace vědění. V předmluvě k prvnímu vydání anglického překladu Fleckova *Vzniku a vývoje vědeckého faktu* přiznává i sám Kuhn, že z Flecka v tomto ohledu mohl vytěžit více. Soustředil se totiž téměř výhradně na problém učebnicové vědy (v níž se hranice paradigmát samozřejmě vykreslují nejlépe) a opominul její vztah k „individuálnímu, zkusmému a nekoherentnímu charakteru časopisecké vědy“.⁷ Ta žije z kontradikcí, neshod a otevřenosti, narozdíl od vědy učebnic usilující

⁶ Thomas S. KUHN, *Struktura vědeckých revolucí*. Praha: OIKOYMENH 1997, s. 70 až 71.

⁷ Thomas S. Kuhn, „Foreword.“ In: Ludwik FLECK, *Genesis and Development of a Scientific Fact*. Chicago: University of Chicago Press 1981, s. ix.

o uzavřený systém vědění systematizující vybrané prvky primárních bádání. Ani pro Kuhna *Struktury* však nejsou přírodní vědy uzavřeným monolitem: „Může se zdát [...], že normální věda je jediným, jednodolným a jednotným podnikem, který musí stát či padat s každým z paradigmat stejně jako se všemi paradigmaty najednou. Ale věda je něčím takovým očividně jen zřídka nebo nikdy“.⁸

Jakkoli lze jistě o rozdílech mezi teoretizováním v humanitních a přírodních vědách uvažovat, nelze tak činit v Iserových stopách. Předně je však třeba se zeptat, proč vůbec cítí potřebu o tomto rozlišení hovořit v úvodu k příručce literárních teorií. Na jedné straně redukuje přírodní vědy na jejich učebnicové podání, resp. na značně zjednodušenou verzi Kuhnovy normální vědy. Na straně druhé pak vůči této představě vymezuje vědy humanitní, jimž však i tak chce dopřát něco „vědeckosti“ (metaforická uzavřenost jejich teorií). Zatímco oblast přírodních věd je pro něj vždy vyplněna nějakou jednodolnou teorií, ve sféře humanitních teorií vládne rozmanitost: „každá z nich totiž vychází z odlišného předpokladu, sleduje specifický cíl, má omezený záběr a přináší něco, co její konkurenti přinést nemohou“ (s. 19). Tak je umožněna pohodlná koexistence

různých teorií, jež nezbyvá než jednotlivě popsat a seřadit vedle sebe, případně pateticky obhájit poukazem na nevyčerpatelný potenciál umění a literatury. V tomto pseudokritickém pluralismu spočívá nejvýraznější – třebaže nepřímá – inspirace Kuhnem, jehož *Struktura* měla výrazný dopad i na humanitní obory. Tento dopad byl podle Steva Fullera primárně konzervativní (či konzervující) – představa sociálně konstruovaných komunit vědců sdílejících paradigmatické „normální“ praktiky vedla k institucionalizaci rozmanitosti a ospravedlnění mnohosti paradigmat.⁹ Iserova ekumenická vize je ukázkovým příkladem otupění kritičnosti v humanitních vědách, přístupu, který se snaží sloučit tradiční protiklady jen za cenu jejich přesouvání do skrytých útrob vlastního systému (vyjádřené/nevyjádřené, uzavřené/otevřené atp.). Iserova taktika je v tomto ohledu prostá: definuje fenomény na různých místech vždy s důrazem na různé aspekty, aniž by je kdy vzájemně konfrontoval – namísto toho se pokouší vystavět zastřešující rámec ospravedlňující tuto souřadnost nesouměřitelného. Když se vytrácí schopnost kritiky, píší se učebnice.

⁹ Steve FULLER, *Thomas Kuhn: A Philosophical History of Our Times*. Chicago: Chicago University Press 2000.

⁸ KUHN, *Struktura*, s. 59–60.